

LEXICAL AND SEMANTIC ORGANIZATION
OF UKRAINIAN TERMINOLOGY
OF LAND MANAGEMENT AND LAND CADASTRE

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЗЕМЛЕУСТРОЮ
ТА ЗЕМЕЛЬНОГО КАДАСТРУ

Oksana Tur¹

Viktoriia Shabunina²

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-241-8-19>

Abstract. Scientific and technological progress contributes not only to the rapid development of science and technology, but also makes significant changes to the linguistic model of the world due to the appearance of both individual terms and entire term systems. This causes revision, systematization and codification of the actual terminology and determines the relevance of the research. The modern Ukrainian terminology of land management and land cadastre has become an independent system of terms, formed in the process of long searches and is based on achievements in many areas of knowledge related to land as the main attribute of human existence. This fact makes it possible to speak about it as an open, dynamic and evolving linguistic system. Many modern scientists talk about the need for linguistic, logical and conceptual regulation, codification and standardization of the terminology, correction of the term units in accordance with the norms of the modern Ukrainian literary language. These tasks have determined *the purpose* of the scientific research, namely the study of the lexical and semantic organization of modern Ukrainian terminology of land management and land cadastre, identifying the features of the manifestation of polysemy, synonymy, antonymy, homonymy, paronymy and hyper-hyponymy in it. The

---

¹ Dr. Hab. (Social Communications),
Professor of the Department of Humanities, Culture and Art,
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University, Ukraine

² Candidate of Philology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Humanities, Culture and Art,
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University, Ukraine

solution of such research problems determines the logic of presentation of the studied material, that corresponds to the academic view of lexical and semantic relations in the modern Ukrainian language, including terminology. *Methodology.* A comprehensive research methodology, in particular descriptive, comparative and structural-functional methods, the method of analysis and partially the method of quantitative analysis have been used to clarify the features of the manifestation of lexico-semantic phenomena in modern Ukrainian terminology of land management and land cadastre. The use of such methods as comparative analysis, modelling, terminological analysis, forecasting, as well as elements of system analysis and synthesis have been contributed to the solution of certain research problems. *Results* of the study showed that polysemy, synonymy, antonymy, homonymy, paronymy, and hyper-hyponymy in the Ukrainian terminology of land management and cadastre are important systematic categories that provide a comprehensive description of land management and cadastral phenomena, processes, and concepts. *Practical implications.* Identifying the peculiarities of the manifestation of lexical-semantic phenomena in the modern Ukrainian terminology of land management and land cadastre will contribute to an exact understanding of their essence and, accordingly, the correct use of lexemes and standardization of this terminological system. *Value/originality.* The scientific research will allow to return to the active vocabulary the native-language terms that had been withdrawn from scientific usage in different periods, to select native-language terms from tracing papers and unsuccessful borrowings, i.e., to implement a set of measures aimed at ensuring that the branch terminological system can adequately represent the system of concepts nominated by terminological lexemes.

1. Вступ

Науково-технічний прогрес сприяє не лише бурхливому розвитку науки й техніки, а й вносить істотні зміни в лінгвістичну модель світу появою як окремих термінів, так і цілих терміносистем. Це зумовлює перегляд, систематизацію та кодифікацію чинної термінології. Сучасна українська термінологія землеустрою та земельного кадастру (далі – УТЗК) виокремилася в самостійну систему термінів, сформувалася в процесі довгих пошуків і спирається на досягнення багатьох галузей знань, пов'язаних із землею як основним атрибутом існування

людства. Це дає змогу говорити про неї як про відкриту й динамічну мовну систему. Фіксуючи на сучасному етапі такі особливості розвитку УТЗК, як: поступове відходження у минуле усталеної в останні десятиліття практики вживання російських кальок, термінів, утворених за допомогою невласливих українській мові словотворчих засобів; активне поповнення УТЗК запозиченими термінами – учені говорять про потребу лінгвістичного, логіко-поняттєвого унормування, кодифікації й стандартизації термінології досліджуваної галузі знань, коригування наявних терміноодиниць відповідно до норм сучасної української літературної мови, повернення до активного словника власномовних термінів, вилучених із наукового вжитку в різні періоди, добирання власномовних термінів до кальок та невдалих запозичень, тобто виконання комплексу заходів, спрямованих на те, щоб галузева терміносистема могла адекватно відображати систему понять, номінованих запозиченими словами. Саме ці завдання окреслюють мету наукової розвідки – дослідження лексико-семантичної організації сучасної української термінології землеустрою та земельного кадастру.

У роботі використано комплексну методику дослідження, зокрема описовий, порівняльний та структурно-функціональний методи, метод аналізу та частково метод кількісного аналізу для з'ясування особливостей вияву лексико-семантичних явищ у сучасній українській термінології землеустрою та земельного кадастру. Вирішенню окремих дослідницьких завдань сприяло використання таких методів, як порівняльний аналіз, моделювання, термінологічний аналіз, прогнозування, а також елементів системного аналізу та синтезу. Логіка пропонованого дослідження відповідає академічному погляду на лексико-семантичні відношення в сучасній українській мові.

2. Багатозначність (полісемія) термінолексем в УТЗК

На певному етапі свого функціонування загальноновживані слова, що звичайно бувають багатозначними, починають вживатися паралельно: в загальноновживаному значенні та з ознаками терміна в певних текстах. У науковому мовленні починають функціонувати ті слова, що є назвами побутових понять. Такий лексичний фонд утворювали назви різних видів рельєфу місцевості (*долина, балка, ліс, гряда, узгір'я, узлісся*), знарядь праці для обробітку землі (*грабарка, грейдер, соха, плуг*), водних

об'єктів (*море, озеро, ріка, болото*), одиниць земельної площі (*упруг, лікоть, шнур*), дій (*розпушувати, розмічати, розробляти, орати*), ґрунтів (*солончак, солонець, чорнозем*). Розширення системи значень загальномовних слів спричинює багатозначність, або полісемію, – одну з важливих семантичних закономірностей. Ми схильні вважати полісемію природним поширеним мовним явищем, що полягає в наявності в одного слова (чи фразеологізму) кількох пов'язаних між собою значень, які виникли у процесі розвитку первинного значення. Так, лексема *пояс* має три загальномовних значення: 1. Шкіряна, матерчаства, в'язана і т. ін. довга смуга для підперізування одягу в стані; 2. Талія, поперек; 3. *перен.* Те, що має вигляд смуги [2, с. 1100]. У географії *поясом* стали називати смугу однорідних об'єктів (гір, озер, лісів), а також широтнозональний підрозділ поверхні землі (арктичний, субарктичний, помірний, екваторіальний). У землепорядкуванні термін *пояс* вживають для позначення частини зони, що характеризується певними властивостями: *лісопарковий пояс міста, пояс лісових такс*.

Серед факторів, що зумовлюють виникнення багатозначності термінів, дослідники виділяють кілька обов'язкових:

1. Оскільки термін є невід'ємним складником мови, то для терміносистеми є характерними семантичні процеси, властиві загальноновживаним словам, у тому числі й полісемія.

2. Слово й семема як знак і значення завжди знаходяться в нестійкій рівновазі, мають властивість бути одночасно і сталими, виконуючи комунікативну функцію, і рухливими, змінюючись відповідно до вимог певної ситуації, конкретного тексту. Така довільність зв'язку між планом вираження та планом змісту передбачає вільне варіювання одного з них за умови сталості іншого.

3. Речей та ідей у світі – незліченна кількість, а слів для їх використання значно менше. Тому, коли внаслідок поширення обсягу людських знань з'являються нові поняття, для їх позначення не завжди використовується нова лексема. Зазвичай з цією метою вживаються вже наявні, які зазнають перетворень чи переосмислень, нових тлумачень, нового застосування – тобто мовотворчості на основі наявних мовних ресурсів. Таким чином, полісемія, тобто об'єднання різних значень в одному мовному знакові, є неминучим наслідком диспропорції,

що існує між числом знаків мови та великою кількістю понять, що шукають способу вираження в ній.

Основною причиною зміни значень слова є втілення в ньому різних понять. Слово, що вживається на позначення нового поняття, змінює своє первинне значення або набуває нового значення, яке може мати мало спільного зі звичайним. Щоб загальноновживане слово стало науковим терміном, треба, щоб воно пройшло такі перетворення: звичайне слово загального вжитку → розширення або звуження значення → новий лексико-семантичний варіант. Наприклад, лексема *скелет* в українській мові має кілька значень: 1. Сукупність кісток, що становлять тверду основу тіла людини, хребет тварини; 2. Тверда основа дерева; 3. Каркас чого-небудь; 4. *перен.* Те, що є суттю, основою чогось [2, с. 1329]. За подібністю функцій це слово увійшло до терміносистеми землеустрою та кадастру. Отже, відбулося його довантаження новими відтінками значення. Набувши у спеціальному вживанні якісно нового значення, основне значення слова в процесі свого розвитку переросло в наукове фахове поняття: *скелетні ґрунти* – ґрунти, які складаються переважно з вивітрених уламків щільних порід, змішаних із дрібноземом. Унаслідок подібного переосмислення загальноновживаних слів з'явилися такі терміни: *підшошва балки (яру), вододільний хребет, сільовий язик, болото-блюдне*.

Аналіз семантичних структур багатозначних загальноновживаних слів та термінів доводить, що вони мають спільні риси, зокрема: семени, що формують їхні семантичні структури, пов'язані між собою, містять спільні семи. Наприклад, термін *ерозія* має такі значення: 1. Руйнування ґрунту, гірських порід водою, льодом або вітрами. 2. Руйнування металу або поверхні металевих виробів під дією механічних факторів або електричних розрядів. 3. *мед.* Порушення цілості епітеліального шару шкіри або слизових оболонок під впливом різноманітних подразників. 4. Про руйнацію моральних, духовних і т. ін. принципів [16: II, с. 486]. Спільною для значень є сема «*порушення, руйнування*». Термін *розпушувати* має такі значення: 1. Робити пухким, розсипчастим. 2. Робити пухнастим (волосся, шерсть, пір'я і т. ін.). 3. Піддавати гострій критиці; критикувати [16: X, с. 786]. Спільна сема – «*робити нещільним*». Крім цього, у багатозначних термінах, як і в полісемічних словах загальноновживаної лексики, можна виділити первинні і вторинні

значення, що розвинулися на ґрунті первинних: *переліг* – 1. Заросле травною поле, що свідомо не обробляється кілька років для відновлення родючості ґрунту. 2. Земля, що ніколи не оброблялася; цілина [16: VI, с. 215]; *підживлювати* – 1. Додавати сили, бадьорості. 2. *розм.* Те саме, що підгодовувати. 3. *с.г.* Вносити добрива в ґрунт [16: VI, с. 426].

Питанню семантичної трансформації загальноновживаних слів у терміні присвятила своє дослідження І. П. Коропенко (семантичні паралелі соматичних термінів у політехнічній термінології) [4, с. 12].

Учені наполягають, що у зв'язку з вивченням функціонування термінів у мовленнєвому контексті виникає проблема полісемії термінів, що має бути вирішеною як теоретично, так і практично. Вони визнають неминучість існування полісемічних мовних одиниць. Справді, хоч ідеальний термін – моносемічний, однак реально існує багатозначність термінів. Вирішуючи цю проблему, одні вчені вважають полісемію термінів негативним явищем, що зумовлює труднощі при перекладі науково-технічних термінів, складанні науково-технічної документації, ускладнює сприймання спеціального тексту [15 с. 185–193]. Інші ж доводять, що негативна роль полісемії в термінології перебільшена. Полісемію в термінології А. А. Бурячок вважає звичайним і закономірним явищем [1, с. 226–231]. Прихильники цього лексико-семантичного явища в термінології, обґрунтовуючи свою позицію, відзначають, що полісемія впорядковує терміни всередині терміносистеми, формує її ядро [14], є засобом економії мовного матеріалу. Поділяємо думку О. Р. Микитюк, що полісемія може відігравати в термінології як позитивну, так і негативну роль [7, с. 53–58]. Проте необхідно уникати полісемії там, де вона може спричинити плутанину, порушуючи взаєморозуміння.

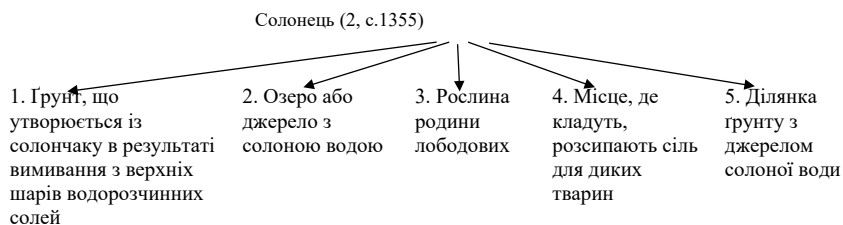
М. П. Кочерган називає семантичну структуру полісемантичного слова «польовою структурою з чітко вираженим центром і близькою та далекою периферією» [5, с. 128]. Ядро такої структури становить основне значення, яке і є основою для всіх інших значень. Таке значення називають номінативним. Інші значення полісемантичного слова (лексико-семантичні варіанти) можуть по-різному залежати одне від одного і неоднаково пов'язуватися між собою.

Розрізняємо три основні види полісемії в термінології землеустрою та кадастру:

1) радіальна, за якої всі похідні (непрямі) значення походять безпосередньо від одного основного (прямого): *закінсувати* – 1. мед. Накласти гіпсову пов'язку. 2. с.г. Ввести у ґрунт гіпс для зниження шкідливої лужності [16: III, с. 77]; *суходіл* – 1. Безводна долина, яку зволожують тільки дощові та снігові води. 2. Материк, суша [16: IX, с. 868];

2) ланцюгова, коли кожне наступне значення є похідним від попереднього: *фільварок* – 1. У феодальній Польщі, Литві, Білорусії та Україні – комплекс земельних угідь, на яких феодал-поміщик вів власне господарство. 2. У Польщі, Західній Україні та Західній Білорусії (до 1939 року) – панський маєток із господарськими будівлями. 3. Хутір або виселок [16: X, с. 595–596];

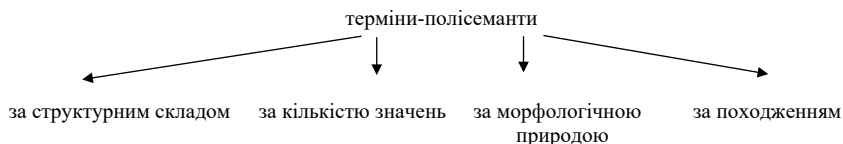
3) радіально-ланцюгова, яка поєднує два названих типи, тобто паралельну підпорядкованість і послідовну залежність:

Наразі зауважимо, що спостереження над явищем полісемії в термінології та загальнозживаній лексиці дає підстави стверджувати, що в багатозначних словах загальнолітературної лексики між прямим і похідним значенням найпоширенішими є радіально-ланцюгові зв'язки, тоді як у термінології переважають ланцюгові, коли вторинні значення походять від основного. Наприклад, *посів* – 1. Дія за значенням посіяти. 2. Посіяне зерно, насіння. 3. Ділянка землі, засіяна яким-небудь зерном, насінням. 4. *спец*. Уміщення мікроорганізмів у поживне середовище для розмноження [16: VII, с. 326–327].

Полісемія виникає внаслідок рухомості структури лексичної одиниці: 1) на основі схожості предметів і явищ (перенесення назви предмета чи явища, які давно існують, на новий предмет чи явище за подібністю форми, функції): *щит*, *блюдеце*, *пасмо*, *лапа*, *жила*, *утюжити*; 2) через просторову та часову суміжність: *обрив*, *копач*, *вологість*, *водозабір*.

На початковій стадії формування термінології семантична деривація, до якої належать різні види перенесень (метафоричних, метонімічних), була одним із продуктивних способів. Полісемічні терміни землеустрою і кадастру можемо класифікувати так:

Спостереження за багатозначними термінами землеустрою та кадастру показує, що полісемія терміна залежить від частоти його вживання в науковому мовленні. Чим частіше слово вживають у наукових текстах, чим більше логічне навантаження воно отримує щоразу, тим більше в нього шансів «розшаруватися», визначитися з нюансами у значенні (виділення сем), з подальшим розмежуванням значень слів.

За структурним складом виділяємо полісемічні терміни-слова (*ерозія, зона, гідрограф, гряда, байрак, засівати, лагуна*) та терміни-словосполучення (*відвал порід, насадження дерев, експлікація карт*). У кількісному зіставленні переважають терміни-слова, полісемічних складених термінів значно менше. Серед аналітичних багатозначних термінів найчастіше зустрічаються двокomпонентні (*підземний стік, порушувати землі*), рідко трикомпонентні (*перенесення меж ділянки*). Чотирикомпонентних полісемічних термінологічних одиниць не виявлено. Це закономірно, тому що зі збільшенням кількості структурних елементів складених термінів зменшується потенціал їхньої полісемічності. Оскільки абрєвіатури утворюються на базі словосполучень, а терміни-словосполучення рідше бувають багатозначними, ніж терміни-слова, то серед них не виявлено полісемічних одиниць.

Терміни-полісеманти землеустрою та кадастру можуть бути двозначними, тризначними та чотиризначними. Рідше зустрічаємо лексеми, що мають понад чотири значення. Кількісно найбільшу групу становлять терміни з двома значеннями: *відруб, засів, землеволодіння, луговина, суходіл, оранка, копач, крокі*; трьома значеннями: *зсув,*

обробляти, пасмо, перевал, підошва, помістя. Крім того, полісемічні терміни можуть бути чотиризначними: *резерв, засівати, квартал, обрив, площина, поруб, посів*; п'ятизначними: *дорога, ланцюг, лапа, межа, переорювати*; шестизначними: *порушувати*.

За походженням полісемічні терміни землеустрою та кадастру поділяємо на питомі (*верхняк, відруб, гін, загін, плуг, копанка*) та запозичені (*фракція, капіляр, масштаб, посесор, пульпа, скелет, лагуна*), а деякі складні полісемічні одиниці, що утворилися внаслідок складання двох основ, одна з яких автохтонна, а інша запозичена, вважаємо питомо-запозиченими (*пульповід, ґрунтозволоження*).

Спостереження за морфологічною природою термінів-полісемантів землеустрою та кадастру доводять, що у складі термінологічної лексики переважають багатозначні абстрактні іменники (*гряда, капіляр, квартал, оранка*), зокрема й велика група віддієслівних іменників, які, не втративши значення дії або процесу, набувають іменного значення: *цементування, гіпсування, зволоження*. У досліджуваній терміносистемі зустрічаються також полісемічні терміни-дієслова (*загіпсувати, засівати, розподіляти*) й рідко терміни-прикметники (*механічний*) та терміни-дісприкметники (*оброблений*).

3. Особливості омонімії в УТЗК

Визнаючи омонімію логічним продовженням полісемії, зазначимо, що подібність омонімії до багатозначності є лише зовнішнім вираженням. Багатозначні слова мають два й більше різних значень, які, на відміну від омонімів, мають зв'язок із первинним значенням. Омоніми ж – це зовнішній збіг за звуковою оболонкою двох або більше слів. Наприклад: *лан*¹ – 1. Безліса рівнина, рівний, широкий простір; поле. 2. *заст.* Ділянка обробленої землі в межах 10-30 десятин як міра площини. 3. *рідко.* Простір, у межах якого відбувається певна дія [2, с. 605]. Ця лексема вступає в омонімічні відношення з іншим словом: *лан*² – 1. У Китаї та Кореї – одиниця виміру маси. 2. Стара китайська грошова одиниця [2, с. 605].

Питання критеріїв розмежування полісемії та омонімії – досить складна проблема у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві – висвітлювалися у працях українських мовознавців [5, с. 257–267; 6, с. 110–113], де по-різному виводяться критерії розмежування полісемії та омонімії. Так, М. П. Муравицька пропонує розмежувати

омонімію і полісемію за допомогою семантичного, словотвірного, граматико-семантичного критеріїв [9, с. 36–45]. Ці критерії мовознавці виділяють, застосовуючи семантичний, словотвірний, дистрибутивний, системний, компонентний, семний методи. Незважаючи на таку різноманітність підходів до розмежування двох явищ, лінгвісти все ж одноставно вказують, що цей процес повинен відбуватися тільки в межах синхронічних відношень, тому що безперервний процес розщеплення значень полісеманта на одному синхронному зрізі може бути причиною утворення уже слів-омонімів на наступному зрізі. Зважаючи на словотвірні можливості лексем, їх морфологічні та синтаксичні особливості, ми послуговуватимемося такими, на наш погляд, найпродуктивнішими критеріями виділення омонімів:

1) семантичний. Цей критерій визнають практично всі мовознавці, які досліджували проблеми омонімії. Він передбачає виявлення шляхом компонентного аналізу значень семантичної спільності між лексико-семантичними варіантами полісеманта та відсутності її в омонімах, наприклад, *затоплювати*¹ – Почати топити щось (піч, грубу), розпалювати вогонь де-небудь; *затоплювати*² – 1. Покривати водою якийсь простір, поверхню чого-небудь; заливати (під час повені, зливи, для створення штучного водоймища) 2. *перен.* Суцільно покривати що-небудь 3. Заливаючи, примушувати потопати (про воду); *затоплювати*³ – *рідко* Сильно бити когось, ударяти по чомусь [16: III, с. 355–356].

Досліджуючи семантику наведених термінів, вкажемо на відсутність перетину семантичних полів кожного з них, що засвідчує омонімічну природу відношень між лексемами.

2) словотвірний. Омоніми мають різні словотвірні ряди чи гнізда і використовують при творенні різні словотворчі ресурси. Наприклад: *Дачний* – від *Дача*¹ – Літній будинок для відпочинку за містом; *Дачний* – від *Дача*² – Лісова ділянка – самостійна господарська одиниця [16: II, с. 214–215].

3) синтаксичний. Омоніми утворюють різні словосполучення. Наприклад: *Пологи*¹ – Фізіологічний процес виходу плода з тіла матері; роди [16: VII, с. 90] – *швидкі пологи, передчасні пологи, фізіологічні пологи*; *Пологи*² – Степова рівнина, низовина, що полого, поступово спускається до берега річки [16: VII, с. 90] – *Дніпрові пологи, широкі пологи, пологи, зарослі травою.*

4) *критерій синонімічного ряду*. Омоніми утворюють різні синонімічні ряди, наприклад: *Ярий¹* – однорічний, весняний; *ярий²* – яскравий; *ярий³* – лютий, гнівливий [16: XI, с. 647–648].

5) *тематичний*. Омоніми належать до різних тематичних груп: *Пар¹* – Рілля, залишена на одне літо без посіву з метою поліпшення якості землі для наступного посіву озимих [16: VI, с. 59]: *зайнятий пар* – рілля, засіяна у першу половину літа сільськогосподарськими культурами, що їх встигають зібрати до посіву озимих; *чистий пар* – пар, який протягом весни й літа зберігають пухким і чистим від бур'янів завдяки повторним обробленням; *чорний пар* – чистий пар, оброблення якого починається восени; *підіймати пар (пари), орати на (під) пар* – обробляти поле, що залишиться до наступної осені без посіву. *Пар²* – пара [16: VI, с. 59–60]: *волога пара, суха пара, охолоджена пара, зріджена пара, пересичена пара, відпрацьована пара*.

Зауважимо, що Л. О. Симоненко пропонує для розрізнення полісемії та омонімії застосовувати польовий критерій, за яким однозвучні лексеми, що належать до двох і більше термінологій або термінології і загальноживаної мови, слід уважати омонімами [14].

Вивчення явища омонімії на матеріалі термінології землеустрою та кадастру дає змогу виділити такі причини появи омонімів:

1) формальний збіг мовних знаків, випадковий збіг за зовнішньою оболонкою слів, що відрізняються джерелом та часом походження. У лексичі землевпорядної галузі існують омоніми, що виникли саме цим шляхом. Такі омогрупи з'явилися внаслідок збігу в звучанні **а) двох питомих слів** (*ярий¹* – 1. Який дає урожай в рік посіву, однорічний (про сільськогосподарські культури). 2. Уживається як складова частина деяких ботанічних та зоологічних назв, термінів; *ярий²* – Те саме, що яскравий; *ярий³* – 1. Який виражає сильний гнів, злобу; лютий. 2. Надмірний у своєму вияві [2, с. 1648]; **б) власне українського та запозиченого слова** (*балка¹* – Яр з пологими схилами; *балка²* – 1. Дерев'яний брус, металева або залізобетонна деталь, що з'єднує фундамент, стіни, опори моста і є основою настилу, перекриття (стелі, підлоги); 2. діал. Сволок; *балка³* – *жарг.* Базар для торгівлі контрабандними товарами (підпільний, чорний ринок) [2, с. 58]; *коса¹* – Заплетене волосся; *коса²* – сільськогосподарське знаряддя для косіння трави, збіжжя, що має вигляд вузького зігнутого леза, прикріпленого

до держака; *коса*³ – вузька наливна смуга суходолу в морі, річці, сполучена одним кінцем із берегом; мис; *коса*⁴ – діал. Селезінка [16: IV, с. 304]; *в) двох іншомовних слів* (*морз*¹ – Будівля, приміщення для трусів; трупарня, покійницька; *морз*² – *заст.* У Польщі, Литві та на загарбаних ними українських землях у XVI – XVIII ст., а в Західній Україні – до 1939 року – міра землі, що дорівнює 0,56 га [2, с. 690]. Цей різновид термінів-омонімів у термінології землеустрою й кадастру малопродуктивний.

2) коли варіанти повністю розмежуються, втрачаються відношення між значенням. Постійний процес появи нових і втрати старих значень призводить іноді до того, що слова, які вважалися полісемічними, стають омонімами. *Візувати*¹ – *спец.* Наводити оптичний або кутомірний прилад на точку; *візувати*² – ставити візу на документі [2, с. 186].

Одним із шляхів формування оморядів у терміносистемі землеустрою і кадастру є утворення омонімічних одиниць за допомогою омонімічної кореневої морфемі або омонімічних афіксальних морфем: *планувати*¹ – 1. Складати план або проєкт (будівлі, споруди). 2. Розмічувати яке-небудь місце під що-небудь відповідно до плану. 3. Складати план; *планувати*² – вирівнювати поверхню ґрунту (поливних, зрошуваних ділянок) механічним способом [16: VI, с. 563–564].

3) Омоніми можуть виникнути в результаті історичних змін у фонетичній системі мови, але цей спосіб творення омонімів не є характерним для термінології, і серед омонімів досліджуваної галузі знань нами не помічено утворених цим способом.

Керуючись традиційним підходом до класифікації омонімічних одиниць, виділяємо дві групи лексичних омонімів: 1. Повні (або абсолютні) омоніми, які належать до однієї частини мови: *підзол*¹ – неродючий, бідний на поживні речовини ґрунт білястого кольору; *підзол*² – *спец.* Суміш попелу з вапном, що використовується для оброблення шкур [2, с. 953]. 2. Неповні (або часткові) омоніми, які теж належать до однієї частини мови, але відрізняються деякими граматичними формами: *парити*¹ – піддавати дії пари, кип'ятку для очищення, розм'якшення (є зворотна форма на -ся – *паритися*), *парити*² – залишати землю під паром (немає зворотної форми на -ся) [2, с. 887].

Різновидами омонімів є *омоформи*, *омофони* та *омографи*. У терміносистемі землеустрою та кадастру *омографи* – терміни, які за однакового написання різняться вимовою і значенням: *зо'на*¹ – пояс або широка смуга земної поверхні, що характеризується певними фізико-географічними особливостями; *зона*² – хвороба хлібних злаків; сажка [2, с. 476]; *поло'вник*¹ – місце, куди засипають полови, засік для полови; *половни'к*² – іст. Феодально залежний селянин, який працював на землі феодала, віддаючи йому половину врожаю [2, с. 1036]; *де'рен* – поверхневий шар ґрунту, вкритий травою і трав'янистою рослинністю й густо пронизаний їхнім корінням; *дере'н* – *бот.* 1. Кущ або дерево родини кизилкових з їстівними кислувато-солодкими ягодами; кизил. 2. Ягоди цієї рослини [2, с. 286].

Можлива поява омонімічних зв'язків між терміном землеустрою та кадастру й загальноживаним словом: *доро'га*¹ – 1. Смуга землі, якою їздять і ходять. 2. Місце для проходу, проїзду. 3. Перебування в русі (йдучи або їдучи куди-небудь). 4. у знач. *присл.* *доро'гою*. 5. Правильний напрямок для руху кого-небудь; *дорога*² – 1. Яка коштує великі гроші, коштовна; протилежне – дешева. 2. *перен.* Яка високо ціниться, оберігається, якою дорожать. 3. Близька, серцю мила [2, с. 320].

Омоформи – слова, що виділяють на підставі звукового збігу й однакового написання форм слів, що належать до різних лексико-граматичних класів, або ж збігу певних граматичних форм слів однієї частини мови: *пустоши*¹ – (ім.) *рідко*. Незасіяна, необроблена земля; *пустоши*² – (присл.) Без пастуха; самопас [2, с. 1190]; *розорювати*¹ (недок. вид) – Обробляти землю плугом, сохою, орати (форма док. виду – *розорати*); *розорювати*² – (недок. вид) – Ламати, спустошувати, перетворювати що-небудь в руїни (форма док. виду – *розорити*) [2, с. 1254].

Дослідження *омофонів* – слів, що за однакового звучання різняться написанням – дає змогу виділити серед термінів землеустрою й кадастру такі способи їх утворення: 1) виникнення термінів-омофонів, які позначають прізвища науковців і утворені від них назви приладів: *Верньєр* – *верньєр*; 2) виникнення омонімів-аббревіатур: *ЗК*¹ – *заводський комітет*, *ЗК*² – *загартовані кінці*, *ЗК*³ – *захисний кожух*, *ЗК*⁴ – *земельний кадастр*, *ЗК*⁵ – *земельний кодекс*. Останній шлях виникнення термінів-омофонів на сучасному етапі досить продуктивний, оскільки протягом останніх двох-трьох десятиліть

абревіація – активний спосіб словотворення у термінології. Поява великої кількості абревіатур – процес, що підпорядковується загальним мовним тенденціям, у тому числі й економії мовних зусиль. Тому виникають ситуації, коли абревіатура термінологічного словосполучення стає омонімічною до раніше утвореної. Нами помічена певна кількість омонімічних абревіатур у суміжних терміносистемах: *ГП¹* – *газопровід* (нафтогазова терміносистема), *ГП²* – *газозбірний пункт* (нафтогазова терміносистема), *ГП³* – *генеральний план* (землепорядкування), *ГП⁴* – *головний пост* (пожежно-технічна терміносистема), *ГП⁵* – *гусеничний причеп* (автомобілебудівна терміносистема); *ГК¹* – *газовий клапан* (автомобілебудівна терміносистема), *ГК²* – *гамма-картаж* (грунтознавство), *ГК³* – *геоморфологічна кореляція* (землепорядкування), *ГК⁴* – *геологічний комітет* (геологічна терміносистема), *ГК⁵* – *гірокомпас* (геодезична терміносистема), *Гк⁶* – *головний калібр* (зброярська терміносистема). У межах однієї терміносистеми поява омонімічних абревіатур – абсолютно негативне явище, що унеможливило розуміння тексту: *ГП¹* – *газопровід*, *ГП²* – *генеральний план (забудови)*. Оскільки це створює труднощі при плануванні землеволодінь, рекомендуємо фахівцям-землепорядникам розрізнявати їх бодай графічно: *ГПр* – *газопровід* та *ГПл* – *генеральний план*. Це забезпечить однозначність абревіатур, а отже, й правильність їх розуміння.

Омонімія, як синонімія та антонімія, є явищем періодично змінним. І хоча більшість термінів-омонімів, помічених у термінології землеустрою та кадастру сучасної української мови, належать до активної лексики, проте в деяких омонімічних парах є компоненти, що належать до діалектизмів, застарілих слів, розмовної лексики. Наприклад, *грабар¹* – Робітник на земляних роботах, землекоп; *грабар²* – *діал.* Гробокопач [16: II, с. 150]; *нідмет¹* – Головний член речення, що означає предмет дії, стану, властивості або якості, звичайно виражених присудком; *нідмет²* – *діал.* Невелика грядка, ділянка землі [16: VI, с. 455].

Аналіз явища омонімії в термінології землеустрою і кадастру свідчить, що часто омонімія ускладнюється полісемічними відношеннями: *толока¹* – 1. Залишене під пар поле, що служить пасовищем для худоби; 2. *діал.* Взагалі вільна ділянка біля села, де збирається молодь гуляти; *толока² розм.* – 1. Звичайно одноразова

праця гуртом для швидкого виконання великої за обсягом роботи, на яку скликають сусідів, родичів, товаришів (без оплати, а за частування); 2. *присл.* Спільно, гуртом [16: X, с. 180].

Отже, розглядаючи явище омонімії в УТЗК, класифікуємо омоніми за кількома ознаками:

1. За походженням: а) питомі (*ярий, переділ, парити*); б) запозичені (*ферма*¹ – фр. *ferme*, від лат. *fermus* – міцний – інженерна споруда, що складається зі стрижнів, балок і т. ін., міцно з'єднаних між собою у вузли; застосовується у спорудженні мостів, гідротехнічних споруд і т. ін.; *ферма*² – фр. *ferme*, від лат. *firma* – орендна плата – приватне сільськогосподарське підприємство на власній або орендованій землі [2, с. 1532]; *візир*¹ – нім. *Visier* – забрало, приціл; *візир*² – тур., араб. *väsir* – у середньовічну добу – високий сановник у деяких країнах Близького й Середнього Сходу [ССІС, с. 140]; в) питомо-запозичені (*балка*¹ – степовий яр, долина; *балка*² – від нім. *Balken* – брус, перекладина) [2, с. 58].

2. За будовою: а) непохідні (*жила, яр, лан, коса, морг*); б) похідні (*візувати, планувати, підзол, затоплювати, парити*).

3. За належністю до певних лексико-граматичних класів (частини мовне вираження) виділяємо іменникову, дієслівну, прикметникову омонімію. Найбільшою за обсягом у терміносистемі землеустрою і кадастру виявилася іменникова омонімія, що зумовлюється загальною семантикою слів цього граматичного розряду. Більшість іменникових оморядів – гетерогенні омоніми, які виникли внаслідок збігу різних за часом та джерелом походження лексем з однаковим звуковим оформленням (*лан, ферма*). Серед членів цієї групи омонімів часто зустрічаються запозичення (*нікет, чек*). Дієслівна омонімія, що за обсягом менша, ніж іменникова, має свої особливі риси. У її межах незначна кількість гетерогенних омонімів: *планувати, боронити*. Чисельно найменшу групу становлять омоніми-прикметники: *ярий, лучний, графічний*.

4. Залежно від сфери функціонування виділяємо міжсистемні, внутрішньосистемні, міжфункціонально-стильові, змішаного типу омоніми.

Розглядаючи явище омонімії у термінології, не можна оминати утворення міжсистемних омонімів: якщо терміни належать одночасно до двох і більше неспоріднених терміносистем, вони вважаються міжсистемними омонімами. Таке явище характерне для багатьох

галузей професійної діяльності людини: економіки, правознавства, лінгвістики, медицини, фізики, геології. У терміносистемі землеустрою та кадастру є такі міжсистемні омоніми: *ферма*¹ – с.г. 1. Приватне сільськогосподарське підприємство на власній або арендованій землі; 2. Господарське спеціальне підприємство, що займається певною галуззю тваринництва; *ферма*² – *снец*. Інженерна споруда, що складається зі стрижнів, балок, міцно з'єднаних між собою у вузли, застосовується у будівництві мостів, гідротехнічних споруд, будинків [2, с. 1532].

Внутрішньосистемна омонімія – явище кількісно обмежене порівняно з міжсистемною. Відомо, що в терміносистемі однієї галузі омоніми виконують негативну роль. Оскільки іноді вони спричинюють неправильне розуміння тексту, то їх намагаються усувати. Однак повністю заперечувати це явище нам видається неправомірним. Зокрема, у термінології землеустрою й кадастру виявлені такі приклади внутрішньосистемної омонімії: *вид*¹ – Частина місцевості, яку видно; *краєвид*; *вид*² – Підрозділ, що об'єднує ряд предметів, явищ за спільними ознаками і входить до складу загальнішого вищого розряду – роду (*вид ґрунтів*, *вид забудови*) [2, с. 132].

Міжфункціонально-стильові омоніми утворюють лексеми загальнолітературної мови й терміни. Наприклад, *перерярок*¹ – поперечний яр; *перерярок*² – вовк тогорічного виводка [2, с. 936]; *солонцювати*¹ – збільшуючи в ґрунті вміст солей натрію, підвищувати його водонепроникність (у зрошувальних каналах, водоймах); *солонцювати*² – їсти щось солоне, ласувати чимось солоним [2, с. 1355]; *толокувати*¹ – Бути толокою, гуляти (про землю); *толокувати*² – Працювати толокою [16: X, с. 181].

Серед омонімічних груп землеустрою та кадастру є такі, що складаються з терміна зазначеної галузі, терміна іншої галузі знань і загальноживаного слова (змішаний вид омонімії): *нікет*² – 1. Невеликий військовий сторожовий загін, застава. 2. Група робітників, яка виділяється під час страйку для підтримання порядку, для охорони чого-небудь; *нікет*¹ – *снец*. 1. Точка місцевості, що знаходиться на певній віддалі від іншої точки і відмічена при нівелюванні кілочком, забитим до рівня землі. 2. Одиниця виміру довжини залізничних ліній, що дорівнює в СРСР 100 м; *нікет*³ – Старовинна гра в карти, розрахована на 2, 3, іноді 4 картярів [2, с. 971].

Дослідження омонімів землеустрою і кадастру дозволяє виділити їх серед назв видів місцевості, форм земної поверхні: *яр, суша, пологи, пустопаш, солянка, толока, переярок, підмет, коса, жиля, зона, падь*; назв земельних ділянок за призначенням: *чек, луг, пасіка, пар, дача, лан*; назв речовин, матеріалів (у тому числі назви ґрунтів): *підзол, мул, осад, глей*; назв складових частин, величин: *фракція, грудка*; назв виробничих дій та процесів: *переділ, зариватися, шарувати, планування, заправляти, парити, пікетування*; назв споруд спеціального призначення: *ферма, морг*; назв професій, спеціальностей: *грабар*; назв пристроїв, пристосувань, приладів тощо: *візир*.

За нашими спостереженнями, назви професій, спеціальностей, пристроїв, приладів та способів виконання виробничих дій рідко вступають в омонімічні відношення, що зумовлено специфікою їх значень. Найбільше омонімічних груп, які мають у своєму складі терміни на позначення назв видів місцевості. Вони представляють міжфункціонально-стильові та змішаного типу омоніми.

4. Явище антонімії в УТЗК

Науці властивий бінарний принцип опису фактів, явищ – принцип, який ґрунтується на твердженні, що переважно явища протиставляються по два, виходячи з наявності чи відсутності спільної ознаки або максимального її вияву. Протилежність понять, що є відбиттям протилежності явищ (це стосується й терміносистеми землеустрою та кадастру), знаходить вираження в антонімії. В основі антонімії лежать істотні особливості дійсності, які відображаються як протилежні поняття в логіці й антонімічні значення в мові. Виявлення антонімічних відношень у термінолексичі допомагає систематизувати поняття, точніше визначити їхнє місце в терміносистемі, бо пояснення через протилежне є ефективним способом доведення істини. Утворюючи елементарні пари, в межах яких реалізуються відношення протилежності, антоніми ілюструють одну з найважливіших ознак термінології – системність.

Вивчення антонімії в термінології є актуальною справою, оскільки специфіка термінологічних одиниць переконує, що явище антонімії притаманне термінології навіть ширше, ніж загальнолітературній мові.

У термінології антонімія допомагає позначити крайні полюси термінологічного поля, використовуючи логічні можливості терміноло-

гічної системи. Антоніми уточнюють характер поняття, сприяють вираженню однозначності й точності. Т. В. Михайлова зазначає, що «антонімічними в термінології слід уважати відношення двох значень, що виражені різними термінами й передають істотні ознаки несумісних протилежностей або суперечностей видових понять стосовно одного родового, тобто мають спільну семантичну основу, а відмінні семи цих значень замінюють одна одну або одна виключає іншу» [8, с. 295]. Кожне з понять, що виникає, містить у собі протилежність, яка ґрунтується на відмінності всередині того самого явища (якості, властивості, стану). Розуміння таких відмінностей і суперечностей дає змогу з'ясувати відтінки значень слів, установити зв'язки між терміноелементами та визначити їх місце в системі мови.

Антонімію в галузевих терміносистемах досліджували Л. Д. Малевич (гідромеліоративна), Т. В. Лепеха (судової медицини), І. В. Волкова (фізична), І. І. Козловець (фінансово-кредитна).

Терміносистема землеустрою та кадастру має широко розгалужені антонімічні відношення, що утворюють стійкі асоціативні та логічні зв'язки конкретних термінів з іншими термінологічними одиницями. Схарактеризуємо антонімічні відношення терміноелементів землеустрою та кадастру, врахувавши, що їх можна розглядати на формальному та семантичному рівні. Ці аспекти й покладено в основу класифікації антонімів досліджуваної галузі.

Відповідно до типу протилежностей, що виражають антоніми терміносистеми землеустрою та кадастру, розрізнятимемо їх основні види на семантичному рівні.

1. Антоніми, що виражають якісну протилежність: *високоеродовані ґрунти – низькоеродовані ґрунти; рівна поверхня – рельєфна поверхня; сильнозмиті ґрунти – слабозмиті ґрунти, висока родючість – низька родючість; слабкий опір засобам обробітку – сильний опір засобам обробітку (виявляють легкі ґрунти)* та ін. Таким антонімам властиві ступені вираження певних ознак. Власне антонімію виражають найнижчий і верхній ступені таких сходиноквих опозицій, а середні члени їх вказують на зростання чи спадання міри якості: *висока – середня – низька еродованість*. Проаналізувавши цей тип антонімів, ми вважаємо за доцільне називати їх градаційними, тобто такими, що утворюють градаційні системи.

2. Антоніми, що виражають комплементарність (додатковість) ознаки. За таких відношень нове, антонімічне значення виникає внаслідок заперечення значення певної лексеми: *придатність – непридатність земель; залісена – незалісена ділянка; рухоме – нерухоме майно, садибна – несадибна забудова, достовірність – недостовірність кадастрової інформації.*

3. Антоніми, що виражають протилежну спрямованість дії, ознаки чи властивості: *поздовжній – поперечний розріз, вертикальний – горизонтальний рух, зовнішньогосподарські – внутрішньогосподарські шляхи.*

Протилежність понять може також виражатися такими частинами, як: *екстра – інтер: екстраполяція – інтерполяція; полі – моно: полікристалічний – монокристалічний, поліваріантні – моноваріантні землі; багато – мало(одно): багаторічні – однорічні насадження, багатоземелля – малоземелля; мікро – макро: мікрорельєф – макрорельєф, мікрофлора – макрофлора; кон – де: конструкція – деструкція.*

Антонімічні відношення можуть виникати внаслідок використання або невикористання префіксів: *стабілізація – дестабілізація, зональний – азональний, ерозійний – антиерозійний, продуктивні – малопродуктивні землі, зсувний – протизсувний захід.* Розглянувши явище антонімії у досліджуваній терміносистемі, можна твердити, що префікси є регулярними засобами вираження антонімічних відношень.

Аналізуючи терміни землеустрою і кадастру за структурою, зазначимо, що членами антонімічних пар можуть бути терміни-слова та терміни-словосполучення. За кількістю кореневих морфем у складі терміна антоніми-слова поділяємо на прості та складні. До простих зараховуємо такі антоніми, які мають у морфемному складі одну кореневу морфему: *довгота – широта, заболочування – опустелювання.* Якщо ж термін має дві й більше кореневі морфем, вважаємо його складним: *багаторічний – однорічний, зовнішньогосподарський – внутрішньогосподарський.*

У терміносистемі землеустрою та кадастру кількісно переважають терміни-словосполучення з протиставлюваним значенням: *інтенсивний розвиток – екстенсивний розвиток, поздовжній розріз – поперечний розріз, корисний вплив – шкідливий вплив, забруднювати землі – очищувати землі, садибне господарство – несадибне господарство.* Серед антонімічних трапляються також трикомпонентні терміни: *при-*

йом межових знаків – передача межових знаків, санкціоноване скидання відходів – несанкціоноване скидання відходів, замкнені лісові ділянки – незамкнені лісові ділянки, витребувані земельні ділянки – невитребувані земельні ділянки; чотирикомпонентні антонімічні терміни: знімати верхній шар ґрунту – наносити верхній шар ґрунту; зрідка трапляються п'ятикомпонентні антонімічні терміни: сільбищна територія сільського населеного пункту – виробнича територія сільського населеного пункту.

У системі української землеустрійної та кадастрової термінології протилежність понять реалізується іменниками, прикметниками, дієсловами. Це залежить від того, який бік поняття розглядається. Наприклад, антонімічна пара *залісення – вирубування* називає процеси, пов'язані з насадженням та знищенням дерев на певних земельних ділянках; дієслова-антоніми *осушувати – зволожувати* вказують на дію, направлену на надання додаткової вологи або навпаки обезводнення земної поверхні; дієприкметники-антоніми *забруднені – очищені ґрунти* вказують на відношення щодо наявності факторів забруднення.

Як показують дослідження частиномовного вираження антонімії в термінології землеустрою та кадастру, антонімічні терміни належать до таких лексико-граматичних категорій:

– **іменники:** *баланс – дисбаланс, залісення – вирубування, висихання – заболочення, стабілізація – дестабілізація, аерація – деаерація* та ін.;

– **прикметники:** *перспективний – ретроспективний (аналіз), зональне – азональне (явище), поздовжній – поперечний (розріз), інтенсивний – екстенсивний (розвиток), підземна – надземна (споруда), корисний – шкідливий (вплив), національний – глобальний моніторинг земель* та ін.;

– **дієслова:** *осушувати – зрошувати, наносити – знімати (верхній шар ґрунту), забруднювати – очищувати (землі)* та ін.;

– **дієприкметники:** *осушений – заболочений, змінений – незмінений, забруднений – очищений, розораний – нерозораний.*

Антонімічні відношення найчастіше виникають між термінами, що належать до однієї лексико-граматичної категорії, однак здатність слів однієї частини мови вживатися у значенні іншої спричинює випадки, коли антонімічні відношення виникають між словами різних частин мови: *богарні землі (прикм.) – неполивні землі (дієприкм.).*

У терміносистемі землеустрою та кадастру антонімічні відношення найчастіше виникають між термінами таких семантичних розрядів: 1) назви виробничих дій та процесів: *висаджування – вирубування, прийом межових знаків – передача межових знаків*; 2) назви властивостей, якостей предметів та явищ: *змінений ландшафт – незмінений ландшафт, висока еродованість – низька еродованість, зовнішньогосподарські шляхи – внутрішньогосподарські шляхи*; 3) назви величин: *відносна вологість – абсолютна вологість ґрунту*.

5. Синонімічні відношення в термінології землевпорядної галузі

Явище синонімії полягає в можливостях добору різних слів для уточнення й увиразнення того самого змісту мовлення, виділення різноманітних відтінків у характеристиці певного поняття для якоїнайповнішого його позначення. Синонімічне багатство мови передусім свідчить про її красу, можливості передавати всі відтінки значень слів та емоційно-експресивне забарвлення. «Багатство синонімів – одна з питомих ознак багатства мови взагалі», – наголошував М. Рильський [12, с. 1].

Проблема виділення синонімів тісно пов'язана з питаннями об'єднання їх у синонімічний ряд, визначення його складу і меж, вичленування домінанти, опорного слова синонімічного ряду. На позначення кількох слів-синонімів, пов'язаних спільним основним значенням, найчастіше у вітчизняному мовознавстві вживається термін «синонімічний ряд». На думку В. М. Русанівського, домінанта як слово, що використовується в синонімічному ряді в прямому значенні без конотативних семантичних компонентів, – «носії меншої кількості сем» [13, с. 78, 228–230]. Ю. В. Карпенко вказує, що домінанта найчіткіше передає спільну семантику, притаманну всім членам цього ряду [3]. Іноді заперечують можливість вичленування серед членів синонімічного ряду домінанти, пояснюючи це рівноправністю, рівнозначністю синонімів, навіть підкреслюється шкода такого виділення. За такого підходу рекомендується у словниках подавати синоніми, починаючи з моносемічних одиниць. Нерозв'язаність багатьох питань теорії синонімії, дискусії між лінгвістами з загальних її проблем негативно позначаються на лексикографічній роботі. Зокрема, тривалий час спірним залишалося питання: включати багатозначне слово тільки в один си-

нонімічний ряд за його основним значенням чи його слід розробляти за всіма актуальними для сучасної мови значеннями, у тому числі й похідним. Нині загальноприйнятим у доборі компонентів синонімічного ряду є принцип відбору слів тільки у тих значеннях, синонімічність яких очевидна поза контекстом. Такі синоніми у лінгвістичній літературі називають мовними, відмежовуючи їх від контекстуальних, синонімічність яких поза текстом не виявляється. Межі і склад синонімічних рядів визначаються їх семантичною основою – змістовим ядром – і характером розрізнявальних ознак. Значення ядра, що презентує загальний семантичний компонент його членів, найчіткіше виражається в його домінанті. У ролі домінанти, відносно якої інші члени ряду ідентифікуються семантично і стилістично, виступає слово в своєму основному, первинному значенні, яке безпосередньо і прямо виражає зв'язок із предметом, поняттям, явищем і т. ін.

На початковому етапі становлення термінології або в періоди інтенсивного розроблення чи унормування терміносистем утворюється найбільша кількість синонімів. У процесі створення державних стандартів, укладання словників, роботи з науковими текстами та нормативно-правовими документами виявляються певні особливості синонімічних відношень, що пов'язуємо зі своєрідністю формування та структурою її категорійно-поняттєвого апарату. У цей час відбувається «вистоювання» синонімічного ряду, виділення серед його членів найбільш вдалого терміна. Якщо загальнолітературні синоніми розуміються як слова, що мають різне звучання, але повністю чи частково збігаються за значенням, то термінологічній синонімії властива співвіднесеність з одним поняттям. З цим пов'язується поняття «термінологічні дублети». Серед причин виникнення такої дискусійної ситуації при визначенні термінологічної синонімії можемо визнати кілька: неоднозначне тлумачення цього явища різними науковцями, спричинене суперечностями розуміння природи терміна як лінгвістичної одиниці і синонімії як лексико-семантичного розряду; відсутність ґрунтовних досліджень синонімії в окремих терміносистемах з визначенням структури та характерних ознак цього явища і порівняльного дослідження синонімії в межах кількох терміносистем.

Ознаки синонімів у термінології взагалі й у термінології землеустрою та кадастру зокрема багато в чому збігаються з ознаками синоні-

мів у загальноновживаній лексиці, а саме: вони є близькими за значенням (*метод Рунге – метод Рунге-Кутта, меліорація – поліпшення, пай – частина, ерозія – руйнування, реєстр – список*); позначають те саме поняття (*земельна іпотека – застава землі, перелогі – неорані землі, сінокіс – сіножать, схилове болото – висяче болото, тип засолення ґрунту – хімізм, фауна – тваринний світ, флора – рослинний світ*); позначають той самий предмет (*ноніус – верньєр*); здатні до взаємозаміни в тексті без втрати основного змісту (*експлуатація – використання, зруб – незалісена лісосіка, підстильна поверхня – діяльна поверхня, ресурси бальнеологічні – ресурси мінеральних лікувальних вод і лікувальних грязей, фотограмметрія – вимірювальна фотографія, продуктивність біосфери – продуктивність живої природи*). Однак, термінологічна синонімія має і свої особливості, які відрізняють її від загальноновживаної:

1. Терміни-синоніми не можуть бути протиставлені один одному за ознакою емоційно-експресивної значимості, а звідси – відсутність у термінології лексико-словотвірних синонімів.

Оскільки основне призначення терміна – бути максимально об'єктивною, позбавленою в прямому вживанні будь-яких конотацій, додаткових асоціацій назвою спеціального об'єкта, в термінології не утворюються типові для загальної мови ряди синонімів, що протиставляють поняття за схемою інтелектуальне – емоційне, пряме (номінативне) – переносне (образне), нейтральне – стилістично марковане.

2. Терміни-синоніми часто тотожні за значенням; частіше за загальноновживані синоніми позначають одночасно той самий предмет і те саме поняття, тобто є синонімами за денотатом і сигніфікатом одночасно.

3. Часто терміни-синоніми абсолютно не змінюють змісту висловлювання, тобто вирізняються високим рівнем взаємозаміщення.

4. Можуть мати відмінності в поняттєвому плані, різнитися семантикою словотвірних елементів, особливостями функціонування.

5. Терміни-синоніми можуть бути одиницями різних структурних рівнів і знакових виражень.

6. Одним з основних джерел утворення синонімічних рядів загальноновживаної лексики вважаємо розвиток багатозначності слів, тоді як для термінології це явище не є характерним.

Основні причини виникнення синонімії в землевпорядній галузі такі: 1) необхідність дати кожному з нових понять, що виникають внаслідок постійного розвитку науки й техніки, найточніше визначення; 2) наявність паралельного функціонування запозичених і власне українських термінів, підбирання кількох відповідників до запозиченого з іншої мови терміна; 3) збереження застарілих назв понять; 4) відродження вдалих термінів, якими не користувалися протягом певного часу та ін.

Оскільки, на нашу думку, добір синонімічних лексичних одиниць не залежить від їхньої структури (за винятком надання переваги в усному мовленні коротким варіантам терміна у зв'язку з економією мовленнєвих зусиль), ми вважаємо за можливе визначити таку класифікацію термінів-синонімів за походженням:

1. Питомий термін – питомий термін: *сінокіс – сіножать, землеустрій – землевпорядкування, зруб – лісосіка, будова – споруда.*

2. Запозичений термін – запозичений термін. Оскільки запозичених лексем у термінології значно більше порівняно із загальноживаною мовою, вони активно використовуються як члени синонімічних рядів у термінології, у тому числі й у системі синонімічних лексичних одиниць землеустрою і кадастру: *ерозія – абразія – денудація, аукціон – ліцитація, ноніус – верньєр, дендрарій – арборетум.*

3. Питомий термін – запозичений термін: *руйнування – ерозія, кут – румб, оціночний – таксономічний.* У межах цього типу можемо виділити пари, що мають такі синонімічні члени: а) слова: *долина – каньйон, краєвид – ландшафт, перегній – гумус, осушувати – дренажувати;* б) синоніми-словосполучення, кожне з яких складається із запозиченого і питомого терміна: *оліготрофне болото – поверхове болото, консалтингові послуги – консультативні послуги;* в) синоніми-складні слова, побудовані за моделлю «іншомовний елемент + питомий елемент та питомий елемент + питомий елемент»: *газообмін – повітрообмін, гідронасиченість – водонасиченість.* У таких парах іншомовні елементи є синонімами, коли вживаються як самостійні слова; г) іншомовне слово – сполучення питомих слів: *сидерація – зелене удобрення.*

Синонімія термінів землеустрою та кадастру поширюється на лексичні одиниці таких розрядів: 1. Назви виробничих дій і процесів: *приспосування – акліматизація, зрошування – іригація.* 2. Назви

властивостей предметів, явищ: *протизсувний – антизсувний, землі без поливу – богарні землі*. 3. Назви речовин, матеріалів: *підстильна поверхня – материнська порода, ґрунтова маса – знятий родючий шар ґрунту*. 4. Назви споруд, пристосувань спеціального призначення, машин і пристроїв: *водопровід – водовід – водогін, грейдер – землерийна машина*. 5. Назви професій та спеціальностей, осіб за родом занять: *землероб – аграрій*. 6. Назви галузей знань: *рільництво – землеробство*.

Серед термінів-синонімів землеустрою та кадастру зустрічаємо пари: слово або словосполучення – літери грецького або латинського алфавітів (*показник кислотності – показник рН; середні квадратичні помилки визначення координат – m_x, m_y*). Вони зафіксовані лише у спеціальних текстах, а їх поява пояснюється потребою компактно передавати наукову інформацію.

Абревіатура завжди виникає на основі словосполучення і функціонує як універсальний засіб мовної компресії (*класифікатор цільового призначення земель – Кцп, автоматизована система державного земельного кадастру – АСДЗК*). Цікавим явищем є поява в наукових текстах абревіатур-англіцизмів, які записують англійською мовою: *GPS – глобальна система позиціювання, GSDJ – всесвітня просторова інфраструктура даних, FIG – Міжнародна федерація геодезистів*). Це зумовлено тим, що поняття, які позначені цими абревіатурами, виникли в іншій країні й запозичені разом із назвою.

6. Вияв гіперо-гіпонімічних відношень як одного зі способів організації термінологічної системи землеустрою та кадастру

Терміни як спеціально створені номінативні одиниці, які, поєднуючись різноманітними зв'язками, утворюють поняттєву систему кожної галузі знань, не тільки виражають суть поняття, а й передають зв'язки між ними. На думку дослідників, гіперо-гіпонімія – «одна з найважливіших категорій, що формує термінологічні структури і є універсальним засобом тематичної організації конкретної терміносистеми» [10, с. 194]. Вивчення принципів і закономірностей включення лексем до певних класів дозволяє вирішувати проблему впорядкування лексики, опису її тематичних зв'язків, що відображають системні відношення між реаліями світу. Істотне значення має гіперо-гіпонімія і для лексикографічної роботи: обов'язковим прин-

ципом організації словника будь-якого типу є визначення слова через рід і видову відмінність.

Розглядаючи термінологічні одиниці землеустрою та кадастру, зауважимо, що гіперо-гіпонімічні зв'язки характерні для термінів, які виражають ту саму ознаку, але відрізняються різним ступенем конкретизації: *договір – договір застави, договір міни, договір успадкування, договір доручення, договір купівлі-продажу*. Навколо терміна *земля* об'єднується 75 гіпонімів, а терміни на позначення назв ґрунтів, що встановлені при картографуванні України (фахівці їх нараховують близько 650) [11, с. 22], утворюють навколо гіпероніма *ґрунти* розгалужену систему на позначення агровиробничих груп ґрунтів: *ґрунти – дерново-підзолисті ґрунти* (28 гіпонімів), *чорноземи типові* (6 гіпонімів), *чорноземи південні на лесах* (11 гіпонімів), *опідзолені ґрунти* (23 гіпоніми), *чорноземи звичайні на лесах* (13).

7. Паронімія як лексико-семантичне явище в УТЗК

Найменш дослідженим аспектом вивчення термінів на лексико-семантичному рівні є паронімія. Потреба вивчення паронімів пояснюється тим, що мовці часто ототожнюють значення паронімічних лексем, не можуть зробити правильний вибір потрібного пароніма зі словесного ряду, отже, не розрізняють їх. За недостатньої уваги до паронімії деякі пари слів фактично стають об'єктами постійних мовних помилок.

Пароніми – це слова, утворені від одного й того самого кореня за допомогою різних афіксів і вживані в лексичній системі мови з різними значеннями, наприклад: *дільниця* – адміністративно-територіальна або виробнича одиниця; *ділянка* – окрема частина земельної площі, використовувана з певною метою, виокремлена за якою-небудь ознакою; *галузь*, *сфера* якої-небудь діяльності; в обчислювальній техніці – неперервна частина простору пам'яті, відведеного програмі або даним.

За ступенем зближення звукового оформлення морфемного складу розрізняють максимальні та мінімальні пароніми. До максимальних паронімів належать такі, що характеризуються великою спільністю звучання, а іноді розрізняються лише якимось одним звуком: *арозія* (< лат. *arrodere* – роз'їдати) – руйнування тканин і судин під час запальних процесів і виразок [2, с. 40]; *ерозія* (< лат. *erosio* – роз'їдання < *erodere* – роз'їдати) – 1. Повне або часткове руйнування будь-якої

поверхні під впливом зовнішніх процесів. 2. Процес руйнування гірських порід водами. 3. Поверхове пошкодження епітеліального шару шкіри або слизової оболонки. 4. Повільне поступове руйнування чого-небудь [2, с. 355]. Неповними паронімами визнаються близькозвучні слова (найчастіше спільнокореневі), у яких процес розмежування значень повністю не завершився: *земляний* – 1. Стосується до землі. 2. Зроблений із землі. 3. *рідко*. Те саме, що землястий [2, с. 457]; 4. Складова частина назв рослин, тварин, мінералів, що ростуть, живуть і т. ін. на (в) землі; *земельний* – 1. Прикм. до *земля*. 2. Стосується до *землеволодіння* або *землевпорядкування* [2, с. 457].

У землевпорядній галузі пароніми утворюються: а) на основі спільності кореня: *гірський* – 1. Прикм. до *гора*. 2. Який входить до складу земельної кори або добувається з надр землі [2, с. 243]; *гірничий* – стосується до розробляння надр землі [2, с. 243]; *гірницький* – прикм. до *гірник* [2, с. 243]; б) унаслідок відсутності в одному зі слів одного-двох звуків, наявних в іншому слові: (*румб* (англ. *thumb* < грец. *tombo* – круговий оберт) – 1. Кут між певним напрямом і географічним меридіаном. 2. Міра кута кола горизонту, поділеного на 1/32 кола (у метеорології – на 1/16). 3. Напрямок на об'єкт, вимірюваний кутами між північною частиною істинного меридіана і даним напрямом [2, с. 1279]; *румба* (ісп. *tumba*) – Афро-кубинський народний, а також бальний танець, що поширився на початку ХХ ст. у США та Європі [2, с. 1279]; в) унаслідок зміни одного звука на інший: (*гренаж* (франц. *grainage* < *graine* – грена) – виготовлення здорової, життєздатної і високопродуктивної грени – яйця шовковичного та інших шовкопрядів, з яких виводять гусінь, що під час заляльковування виділяє шовковину й завиває шовковистий кокон [2, с. 260]; *дренаж* (франц. *drainage* < англ. *drain* – осушувати) – осушення ґрунту за допомогою відкритих каналів і підземних каналів (труб) [2, с. 327].

Спостереження за паронімічними одиницями, виявленими серед термінів землеустрою та кадастру, дозволяють зафіксувати ще один шлях їх утворення: неповний збіг обсягу лексичних значень слів в українській та інших мовах, що спричинює виникнення помилок. Нерідко парі лексичних паронімів української мови відповідає лише одне слово в іншій мові: так, у російській мові лексема *степень* багатозначна: *степенінь* – добуток декількох однакових співмножників [2, с. 1389]

та *ступінь* – 1. Порівняльна величина, що характеризує розмір, інтенсивність чого-небудь. 2. Посада, ранг, звання, чин [2, с. 1407]. Люди, які досить довго перебували в російськомовному оточенні й недостатньо добре володіють українською мовою, змішують у своєму мовленні ці слова: вживають *ступінь розораності* замість *ступінь розораності*. Аналогічною є ситуація зі вживанням слів *обсяг* та *об'єм*, єдиним російським відповідником яких є слово *объём*. Одиниці цієї паронімічної пари іноді не розрізняють, що призводить до плутанини: *об'єм робіт* замість *обсяг робіт*. Оскільки *об'єм* – 1. Величина чого-небудь, вимірювана в кубічних одиницях, її слід уживати у сполуках *об'єм водосховища*, *об'єм водоносного горизонту* [2, с. 803], а *обсяг* – 1. Розмір, величина чого-небудь. 2. Межі, коло чого-небудь [2, с. 820]. Цю лексему доцільно вживати у словосполученнях *обсяг протиерозійних заходів*; *обсяг ґрунтових вишукувань*; *обсяг завдань, що постають перед землевпорядниками*. Такі пароніми є найнебезпечнішими, а їх розрізнення й правильне вживання, без сумніву, сприятиме точному розумінню суті явищ і, відповідно, унормуванню терміносистеми землеустрою та кадастру.

Для того щоб уникати невластивого слову вживання, необхідно: 1) знати лексичне значення кожного з паронімів, його стилістичну забарвленість; 2) визначити сферу вживання у мовленні (слід окреслити множину контекстів, ситуацій, у яких цей паронім може бути використаний).

8. Висновки

Отже, українська термінологія землеустрою та земельного кадастру як одна з мікросистем природної мови зазнає впливу лексико-семантичних явищ, характерних для слів загального вжитку, – антонімії, полісемії, омонімії, синонімії, гіперо-гіпонімії, паронімії.

1. Землеустрій, як і будь-яка галузь науки й техніки, безперервно розвивається й удосконалюється, а це неминуче створює передумови для виникнення полісемічності лексичних одиниць.

2. Проаналізований матеріал дозволяє стверджувати, що українській термінології землеустрою та кадастру властиве явище омонімії, щоправда, в меншому обсязі, ніж загальновоживаним словам.

3. Антонімічні відношення в УТЗК є поширеним явищем, одним із виявів системності лексичного складу української мови.

4. Синонімія в УТЗК є важливою системотвірною категорією, за допомогою якої дається повна характеристика землеустрійних та кадастрових явищ, процесів і понять. Потреба в точному номінуванні нових понять, що виникають з розвитком науки, суспільства, нових форм господарювання, зумовлює відбір найвдаліших термінів із-поміж синонімічних форм запозичених та власне українських слів, терміносполучень і коротких форм.

5. Одним із головних факторів структурної організації УТЗК є гіперо-гіпонімічні відношення, оскільки всі наукові поняття, наявні в досліджуваній термінології, підпорядковані певній ієрархії, перебувають у своєрідних взаємозв'язках, а місце кожного визначають абстракції, узагальнення чи порівняння понять.

6. Потреба досліджень паронімії пояснюється тим, що мовці часто ототожнюють значення паронімічних лексем, не можуть зробити правильний вибір потрібного пароніма зі словесного ряду, отже, не розрізняють їх. За недостатньої уваги до паронімії деякі пари слів фактично стають об'єктами постійних мовних помилок.

Список літератури:

1. Бурячок А. А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов. Київ : Наук. думка, 1983. 248 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Карпенко Ю. В. Вступ до мовознавства. Київ : Вид. центр «Академія», 2006. 336 с.
4. Коропенко І. В. Семантичні аспекти взаємодії інтернаціонального і національного в сучасних терміносистемах. *Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах* / Л. О. Симоненко, С. О. Соколова, І. В. Коропенко та ін. Київ : Наук. думка, 1993. 237 с.
5. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. Київ : Видавничий центр «Академія», 1999. 288 с.
6. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова. Харків : Вища школа. 1977. 114 с.
7. Микитюк О. Р. До питання про багатозначність і синонімію термінів: (На матеріалі абстрактних іменників). *Науково-технічне слово*. 1994. № 1 (3). С. 53–58.
8. Михайлова Т. В. Антонімічні відношення українських науково-технічних термінів як мовне явище та суб'єкт лексикографії. *Українська термінологія і сучасність*. Київ : КНЕУ, 2003. Вип. 5. С. 295–296.
9. Муравецька М. П. Психолінгвістичний аналіз лексичної омонімії. *Мовознавство*. 1975. № 3. С. 36–45.

10. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. Львів : Світ, 1994. 216 с.
11. Перович Л., Волоसेцький Б. Основи кадастру. Львів : Коломия, 2000. 128 с.
12. Рильський М. Передмова до «Матеріалів до синонічного словника української мови» А. Багмета. *Вітчизна*. 1959. № 2.
13. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ : Наук. думка, 1988. 240 с.
14. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології. Київ : Наук. думка, 1991. 152 с.
15. Склад і структура термінологічної лексики української мови / А. В. Крижанівська, Л. О. Симоненко, Т. І. Панько та ін.; відп. ред. А. В. Крижанівська. Київ : Наук. думка, 1984. 196 с.
16. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
17. Сучасний словник іншомовних слів / укл.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. 789 с.

References:

1. Buriachok A. A. (1983) Formuvannya spilnoho fondu sotsialno-politychnoi leksyky skhidnoslovianskykh mov [Formation of a common fund of socio-political vocabulary of East Slavic languages]. Kyiv: Nauk. dumka. (in Ukrainian)
2. Busel V. T. (ed.) (2005) Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv: Perun. (in Ukrainian)
3. Karpenko Yu. V. (2006) Vstup do movoznavstva [Introduction to Linguistics]. Kyiv: Vyd. tsentr «Akademiia». (in Ukrainian)
4. Koropenko I. V. (1993) Semantychni aspekty vzaïemodii internatsionalnoho i natsionalnoho v suchasnykh terminosystemakh [Semantic aspects of the interaction of international and national in modern term systems]. *Natsionalni ta internatsionalni komponenty v suchasnykh terminosystemakh* / L. O. Symonenko, S. O. Sokolova, I. V. Koropenko ta in. Kyiv: Nauk. dumka. (in Ukrainian)
5. Kocherhan M. P. (1999) Zahalne movoznavstvo [General Linguistics]. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Akademiia». (in Ukrainian)
6. Lysychenko L. A. (1977) Leksykohohiia suchasnoi ukrainskoi movy: Semantychna struktura slova [Lexicology of the modern Ukrainian language: Semantic structure of the word]. Kharkiv: Vyscha shkola. (in Ukrainian)
7. Mykytiuk O. R. (1994) Do pytannia pro bahatoznachnist i sinonimiiu terminiv: (Na materialii abstraktnykh imennykiv) [Regarding the question of ambiguity and synonymy of terms: (Based on the material of abstract nouns)]. *Naukovo-tekhniche slovo*, no. 1 (3), pp. 53–58. (in Ukrainian)
8. Mykhailova T. V. (2003) Antonimichni vidnoshennia ukrainskykh nauko-tekhnicznykh terminiv yak movne yavyshe ta subiekt leksykohrafiï [Antonymous relations of Ukrainian scientific and technical terms as a linguistic

phenomenon and subject of lexicography]. *Ukrayinska terminolohiia i suchasnist*, no. 5, pp. 295–296. (in Ukrainian)

9. Muravytska M. P. (1975) Psykholinhvistychnyi analiz leksychnoi omonimii [Psycholinguistic analysis of lexical homonymy]. *Movoznavstvo*, no. 3, pp. 36–45. (in Ukrainian)

10. Panko T. I., Kochan I. M., Matsiuk H. P. (1994). *Ukrainske terminoznavstvo* [Ukrainian terminology]. Lviv: Svit. (in Ukrainian)

11. Perovych L., Volosetskyi B. (2000). *Osnovy kadastru* [Basics of cadastre]. Kyiv: Kolomuia. (in Ukrainian)

12. Rylskyi M. (1959). Peredmova do “Materialiv do synomichnoho slovnyka ukrainskoi movy” A. Bahmeta [Preface to “Materials for the Synonymic Dictionary of the Ukrainian Language”]. *Vitchyzna*, vol. 2, p. 1. (in Ukrainian)

13. Rusanivskyi V. M. (1988). *Struktura leksychnoi i hramatychnoi semantyky* [The structure of lexical and grammatical semantics]. Kyiv: Nauk. dumka. (in Ukrainian)

14. Symonenko L. O. (1991). *Formuvannia ukrainskoi biolohichnoi terminolohii* [Formation of Ukrainian biological terminology]. Kyiv: Nauk. dumka. (in Ukrainian)

15. *Sklad i struktura terminolohichnoi leksyky ukrainskoi movy (1984)* / A. V. Kryzhanivska, L. O. Symonenko, T. I. Panko ta in. [Composition and structure of the terminological vocabulary of the Ukrainian language]; vidp. red. A. V. Kryzhanivska. Kyiv: Nauk. dumka. (in Ukrainian)

16. *Slovnyk ukrainskoi movy (1970–1980)* [Dictionary of the Ukrainian language]; v 11 t. / AN URSR, In-t movoznavstva; za red. I. K. Bilodida. Kyiv: Nauk. dumka. (in Ukrainian)

17. *Suchasnyi slovnyk inshomovnykh sliv (2006)* [Modern dictionary of foreign words] / ukl.: O. I. Skopenko, T. V. Tsybaliuk. Kyiv: Dovira. (in Ukrainian)